

**AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU'NUN BOSNA'YI İŞGÂLİ,
BOSNA'YI DEĞİŞTİRME ÇABALARI (1878-1918) VE BUNUN MİLLÎ KİMLİKLERE ETKİSİ**

Doç. Dr. Fahriye EMGİLİ*

ÖZ

Son bin yıldan beri gerek Avusturya'nın ve gerekse de Macaristan'nın Bosna ve Hersek (Bosna) topraklarında gözü olmuş ve bu uğurda Boşnaklar üzerine birçok sefer yapılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in 1464 yılındaki Bosna seferi ile sahneye Türkler de çıkmıştır. 1700'lerden itibaren de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu (AVMİ), Türk himayesindeki Bosna'ya karşı sürekli olarak savaşmıştır.

18. yüzyılın başlarında, AVMİ Bosna'yı doğrudan almak konusunda ciddi bir biçimde karar vermiş olacak ki bu konuda çeşitli araştırmalar yaptırmış ve tasarılar hazırlatmıştır. Tasarıların en kapsamlısı ve uygulamaya geçmiş olanı Benyamin Kalay'ın (Benjamin Kallay) hazırlamış olduğu tasarıdır. Bunu hazırlayabilmek için, Kalay Belgrad'ta elçilik mensubu olarak çalışırken hem Sırbistan'ı hem de Bosna'yı baştanbaşa dolaşmış ve bilgi toplamıştır. Netice olarak, Rusya'nın sağladığı ortamda Berlin'de toplanan barış toplantısında AVMİ işgâl ve idare iznini alarak 29 Temmuz 1878 tarihinde Bosna topraklarını işgâle başlamıştır. Ancak, tören yürüyüşü ile Saraybosna'ya varılacağını uman askerler, yerli halkın ve onlara katılmış olan Türkler'in kahramanca direnişini ile karşılaşmıştır. Bu yüzden, işgâl ancak 20 Ekim 1878 günü tamamlanabilmiştir.

AVMİ'nun nihai hedefi Bosna'yı ilhak etmek olduğu için, buranın elde tutulmasının ancak köklü bir ekin dönüşümü ile sağlanabileceğine karar verilmiş ve Kalay umumî vali niteliğindeki bir makama getirilmiştir. AVMİ Bosna'da kendi iradesini hâkim kılmak için, "Bosna Milleti" siyasetini uygulamaya çalışmıştır. Bu kavramı imparatorluğun Bosna siyasetinin tasarlayıcısı olan Macar Benyamin Kalay tasarlamış ve yürütmüştür. Bu tasarımda, Sırp'ların, Boşnaklar'ın ve Hırvatlar'ın kendi kimlerinden uzaklaşarak kendilerini "Bosnalı" olarak tanımlamaları istenmiştir. Kalay, Bosnalıları yönetime bağlı kılmanın en iyi yolunun, Bosna'yı değiştirmekten geçtiğini ileri sürmekteydi. Bunun için de eyaletlerin iktisadî alt yapısını geliştirmek, iş alanı yaratmak ve hayat seviyelerini iyileştirmek gerektiğine inanıyordu. Ancak, AVMİ'nun idarî uygulamaları, ciddi bir bütünleşme yerine, Bosna'daki üç millî kimliğin siyasî uyanışına sebep olmuş ve hatta Hırvat, Müslüman ve Sırp milliyetçi fikirlerinin keskinleşmesine sebep olmuştur.

Bu çalışmada, Bosna'nın Osmanlı idaresinden AVMİ idaresine geçişi, bu idarenin Bosna'yı değiştirme ve Bosna'da üç milli kimliğin uyanış sürecinin modernleşme çabaları ile bağlantısı ve etkisi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan, Millî kimlikler, Benyamin Kalay, Bosna'yı Değiştirme, Modernleşme

**THE OCCUPATION, RULE AND EFFORTS TO TRANSFORM BOSNIA (1878-1918) BY THE
AUSTRO HUNGARIAN EMPIRE (AHE) AND ITS EFFECTS ON THE LOCAL NATIONAL
IDENTITIES**

ABSTRACT

The Russo-Ottoman war which happened during 1877-1878 years, had devastating effects on the Ottoman politics, economy and social order; it resulted in large land losses in the Balkans and Caucasus, human lives, infra and suprastructural devastation, great migrations

* Mersin Üniversitesi/İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi/Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı, fahriyemgili@mersin.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-3805-7358

and great financial losses. On the other hand, the Russian military, approaching the gates of İstanbul, posed to change the whole order of Europe and even of the whole World; there Russia emerged as a big power. To correct this threathful situation, the other European states convened a peace congress at Vienna. The most prominent outcome of this congress was the decision to allow AHE to occupie and rule Bosnia and Herzegovina (Bosnia) under the pretext to establish order and security. This event was heavily traumatic both for the Bosniaks and for the Ottoman State and made a begining of a period of troubles and cruelties in the whole World.

Historically, since a thousand years, both Austria and Hungary craved for the Bosnian lands and waged wars separetly on Bosniaks and also to eachother. After the campaign of Bosnia by Sultan Mehmed the Conqueror in the years of 1463-1464, Turks came to the stage too.

At the 18.th century, AHE had had decided to finally annex Bosnia and began conducting researches end framing projects. The most comprehensive and actually applied one was that prepared by Benjamin Kallay. In order to acquire enogh knowledge and information, Kallay was appointed to the AHE Embassy in Belgrade and during his long stay travelled trough Bosnia and Serbia extensively. Fatefully, under the circumstances provided by Russia, getting the opportunity to produce a permission to occupie and rule Bosnia, AHE begun the occupation on the 29.th of July of 1878. On the contrary of the military experts' predictions that the occupation would look like a triumphal march, the AHE military faced a heroic resistance produced by the local population and the local Turks who joined them. Due to that resistance, the occupation n only copmleted on the 20.th of October of 1878.

Since for the AHE the ultimate solution for Bosnia had been annexation, it had been decided that in order to be able to assimilate the land that it was necessary to make a radical transformation of the local culture and Kallay was appointed to a post similar to a governor general. To establish her will in Bosnia, AHE adhered to a "Bosnain Nation" polities. This concept was created and applied by Kallay, the curator of the Bosnian polities of the AHE. Within such an order, it was supposed that the Bosniaks, the Croatians and the Serbes forfeit their original national identities and identify themselves as Bosnians. Under such circumstances, Kallay thought, that the best way to keep the Bosnians under check it was necessary to upgrade the economics, to crate jobs and to improve living standards. Nevertheless, the ruling practices of the AHE, instead of creating a coherant union, produced awakening of the three national identities and caused developments of sharp political ideologies within the Croatian, Muslim and Serbian communities.

In this study, the process of the transition from the Ottoman system to the rule of AHE, the connection with and the effects of the modernisation efforts to the process of the transformation efforts and the process of the awakening has been scrutinised.

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Austria-Hungary, National Identities, Benjamin Kalay, Changing and Modernizing Bosnia

Giriş

1877-1878 yıllarında cereyan eden Türk-Rus Harbi, Osmanlı Devleti'nin siyaset, iktisat ve toplum düzenine olan yıkıcı etkileri açısından çok yıkıcı olmuş; Balkanlar'da ve Kafkasya'da büyük toprak kayıpları, büyük insan kayıpları, büyük göçler ve büyük iktisadî kayıplar yaşanmıştır. Buna mukabil, Rus orduları İstanbul kapılarına kadar gelerek Avrupa'nın ve hatta Dünya'nın siyasî dengesini değiştirmiş, Rusya büyük bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa devletleri de bunu düzeltmek için Berlin'de bir barış toplantısı düzenlemiştir. Bu toplantının çok belirgin kararlarından bir tanesi de sözüme ona "*asayişini sağlamak üzere*" Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na (AVMİ) Bosna'yı (Bosna ve Hersek) işgâl ve yönetme hakkının verilmesi olmuştur. Bu olay hem Boşnaklar, hem de Osmanlı Devleti için büyük bir darbe olmuş ve çok sancılı bir

dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Berlin Toplantısı'nda kurulan düzen, barışı sağlamak şöyle dursun büyük felâketlerin tohumlarını ekmiştir. Bosna'nın işgâline izin verilmesiyle başlayan olaylar, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Rus İmparatorlukları'nın çöküşü, Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya, Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Türkiye adlı devletlerin ortaya çıkışı ile devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın köklerinde de bu toplantıda ekilen tohumlar vardır.

Bosna'nın işgâline Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar süren AVMİ yönetiminde kayda değer bir maddî ilerleme ve refah dönemi yaşanmıştır. Bölgede iletişim, sanayi ve ulaşım ağı gözle görülür şekilde iyileştirildi ise de Bosna'daki milletlerin ekini üzerindeki etkileri farklı olmuştur. Her ne kadar arzu edilen millî birlik sağlanamamış olsa da, Bosna'daki üç millî kimliğin siyasî uyanışı ile şimdi Boşnak olarak bilinen Bosnalı Müslümanlar, Hırvatlar ve Sırlar bir siyasî varlık olarak ortaya çıkmışlardır. Bunların işgâl idaresine karşı toplu bir direnişini önlemek amacı ile bir "Bosna Milleti" yaratılmaya çalışıldı ise de bu hedefe ulaşılamamıştır. Çünkü, çoğu Bosnalı'nın hayat standartlarında önemli iyileştirmeler sağlanamamış, toplu göçlere ve dışarıdan desteklenen iç çatışmalara yol açmıştır.

Özellikle 1908'deki ilhak eyleminden sonra, AVMİ'nun Sırp milliyetçiliğini etkili bir şekilde bastırma imkânlarının olmadığı görülmüştür. Hayâlî ızdırapların manevî mirasıyla uyarılan ve koruyucu devletlerinin kabadayılığı tarafından cesaretlendirilen Sırlar, Bosna'nın Sırbistan ile bir birlik ihtimalini şüpheli hâle getirdiği için bu cüretkâr ilhak hareketinden öfkelenmişlerdir.

Aynı şekilde AVMİ, Osmanlı Hükümdarlığı'nın cilâsını bile zedeleyen ilhak eylemiyle Bosnalı Müslümanlar'ın şartlı desteğini, tamamen değilse bile, ciddî bir şekilde kaybetmişti ve Bosnalı Müslüman seçkinler ilhaktan önemli ölçüde rahatsız olmuşlardır. Çünkü, Boşnaklar için 1908 yılındaki ilhak ile Bosna topraklarının Avusturya-Macaristan'a katılması demek, yüzyıllardır süregelen Osmanlı kültürünün de yok olması demektir. Hakikaten de bu ilhak, Müslümanlar'ı İslâm dünyasından uzaklaştırmış ve doğrudan Avrupa Hıristiyanlığı'nın merkezine bağlamış oldu.

1. Berlin Toplantısı ve İşgâl

Berlin Toplantısı 13 Temmuz 1878'de sona erdi ve Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Toplantısı'nın, Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirilerek Rus ihtiraslarının dizginlenmesini amaçlayan İngiltere'yi ve Avusturya'yı tatmin için toplandığı gerçeği, kongrenin toplantı biçiminden ve aldığı kararlardan anlaşılmaktadır. Antlaşmanın 25. maddesi, Bosna'nın idaresini ve geleceğini ilgilendirmekteydi. Buna göre: Osmanlı hâkimiyetinin Bosna'da devam etmesi kaydıyla, bu bölgenin Avusturya tarafından geçici olarak işgâl edilmesi ve Avusturya'nın Yeni Pazar Sancağı'nda askerî ve ticarî amaçlı yollar yapması ve burada asker bulundurması konusunda ileri bir tarihte müzakere yapılması kararlaştırıldı.

Nitekim, Bosna'nın Avusturya-Macaristan tarafından işgâline izin veren Berlin Antlaşması'nın 25. Maddesine göre; "Avusturya Devleti ve Bâb-ı Âli bu meselenin teferruatı hususunda daha sonra bir antlaşmaya varacaklardır." (Jaksic, 1955).

Nihayetinde 29 Temmuz 1878 gününün sabahında Avusturya-Macaristan orduları 3 yerden Bosna'ya girerek işgâle başlamışlardır.

Bosna'nın Osmanlı toprağı olmaktan çıkarak AVMİ hâkimiyeti altına girmesi, Osmanlı ve Bosna ve orada yaşayan halklar açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü, Bosna 19. yüzyılda işgâl toprakları haline gelerek, yabancı bir medeniyetin ve kültürünün egemenliği altında yaşamak zorunda kalmış ve buradaki milletler de hem birbirleri ile, hem yeni yönetime karşı mücadeleye girişmişlerdir. Bu yüzden Bosna'nın işgâli ve ilhakı hem Türk hem de dünya tarihi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Bu işgâl, Katolik kitle tarafından alkışlanırken, Ortodoks ve Müslüman ahali tarafından silâhla karşılanmıştır. Diğer taraftan, 1878 tarihli Berlin Antlaşması, Osmanlı düzeninin temel taşı olan eşitlik kavramını ve dinî cemaatlerin özerkliğini de ortadan kaldırmıştır.

2.Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı Değiştirme Kampanyasında Millî Kimlikler

Habsburg yönetimi, işgâl direnişini yendikten sonra, daha önce Bosna'da görülmemiş bir hızda ve düzeyde; özellikle sanayi sektöründe başlıca öncelik gibi görünen, "modernleştirme/uygarlaştırma" faaliyetlerine girişti (Palariat 1993 :136).

Mihayıl Palariat'a (Michael Palariat) göre, işgâlciler görevlerini bir 'uygarlaştırma şuuru' ve Bosna topraklarını işlenecek hamur olarak gördüler. Aslında Bosna'da önceden Osmanlılar tarafından inşa edilmiş olan altyapı, sonradan Habsburg yöneticileri tarafından üstlenilmiştir (Palariat 1993: 136). Ayrıca, Orta Avrupa standartlarına göre Bosna iktisadı, Osmanlı yönetiminin son döneminde geri olmuş olsa da AVMİ bu konuda abartılı iddialarda bulunmamalıydı. Çünkü işgâlin meşru dayanağı Bosna'yı uygarlaştırma işi idi ve bunda başarılı olmalıydı.

Avusturya yönetiminin modernleşme çabaları kesinlikle etkileyiciydi ve bunların gerçekleşme hızı ise daha da çarpıcıydı. İşgâlin ilk otuz yılında hükümet, bin milden fazla dar ve geniş hat demiryolu inşaatının yanı sıra daha önce var olmayan ve toprak yolların benzer bir mesafesinin yapımını gerçekleştirdi (Sugar 1963: 79). Elbette Avusturya'nın engebeli araziye bu şekilde geliştirmedeki birincil hedefi, ordusunun ulaşım ihtiyaçlarını karşılamaktı. Ancak bu modernizasyon kampanyası, Bosna'nın hem sanayisinde hem de ticari kesiminde benzeri görülmemiş bir büyümeye yol açtı.

Asgari düzeyde hasat edilen çam ormanları ve önemli maden yatakları (ki bunlar kapsamlı bir şekilde araştırılmış, ancak Osmanlılar tarafından kullanılmamış idi) gibi çok sayıda hammadde mümkün olduğunca hızlı bir şekilde kullanıldı. Yalnızca 1882'de Priyedor yakınlarında yaklaşık 15.000 ton demir cevheri çıkarıldığı yazılmıştır (Sugar 1963: 79).

Habsburg gündemi aynı zamanda bir dizi fabrika ve değirmenin inşasını veya mevcut kaynakların yeniden canlandırılmasını hızlandırdı. 1880'de Saraybosna ve Mostar'da devasa tütün işleme fabrikaları açıldı ve 1892'de Zenisa'da kurulan çelik fabrikaları da oldukça zengindi ve hatta bunlar 1992'de iç savaşın patlak vermesine kadar çok üretken idiler.

2.1. Mili Kimlikler Engeli

İşgalin ilk dönemindeki başarılarla rağmen, Habsburg'un endüstriyel çabaları, doğrudan kendi öngörü ve düşünce eksikliklerinden kaynaklanabilecek zorlu engellerle kısa sürede karşılaştı. 1910'da etnik kayırmacılık sanayi sektörüne girdi. Sırplar, rutin olarak, şimdi işgücünün gözle görülür şekilde orantısız bir yüzdesini oluşturan yeni gelen Hırvatlar lehine potansiyel çalışan olarak görülüyorlardı (Lampe 1996: 80). İşgal uzadıkça kar marjları daraldı. 1890'lar boyunca her yıl %15 artan gelirler, 1906'dan 1913'e kadar sadece %3'e düşmüştü.

Bazı yazarlar, genellikle, sürdürülebilir iktisadî büyümenin sağlanamamasının temeli olarak, yönetimin güvenilir ticari ilişkiler kurma ve yabancı yatırımları çekme çabasındaki eksikliğini olduğunu öne sürmektedir. Meselâ Sugar, yönetimdeki 1903 değişikliğinin de önceliklerde bir değişikliğin habercisi olduğunu ve modernleşmenin rafa kaldırıldığını öne sürmektedir (Sugar 1963: 57).

Nüfusun yüzde 80'inden fazlasının istihdam edildiği tarım sektöründe malî ve millî kimliklerle ilgili sorunlar daha da belirgindi. 1885 nüfus sayımına göre, toprak sahipleri Bosna'nın toplam nüfusunun %2'sinden biraz fazlasını oluşturuyordu ve diğer %29,75'i de neredeyse tamamı Müslüman olan "özgür köylüler" olarak sınıflandırılmıştı. Ancak açık ara en büyük demografik grup, nüfusun tam %50'sini oluşturan esasen toprağa bağlı Hıristiyan ortakçılar veya kmetler idi (Pinson 1993: 94).

Osmanlı topraklarında olduğu gibi, Bosna'da da öncelikle iki tür mülk vardı; ağalık ve beylik. İlkinde, köylülerin (son derece sınırlı da olsa) toprağı kendi çıkarları için kullanmaya dair yasal hakları vardı, ancak çok daha yaygın olan begliklerde ise, toprak ve aslında çalışanlar, toprak sahibinin mülküydü (Jozo 1955: 96-107). Bosna'nın tarım reformuna böylesine umutsuz bir şekilde ihtiyaç duyması Avusturya-Macaristan yönetimi için hiçbir şekilde sürpriz değildi, aslında Gula Andrasi (Gyula Andrassy), Berlin Toplantısı'nda bölgede tarım reformunun Monarşi'nin öncelikleri arasında yer alacağına söz vermişti (Čerić 1968: 169).

Bununla birlikte, işgâlin başından beri Habsburg yönetiminin, Hıristiyan köylülerin Müslüman toprak ağalarına karşı bir dizi vergi ve hizmet yükümlülüğüne tabi olduğu Osmanlı millet sistemini korumayı planladığı belliydi.

Yeni yönetimin, 1859'daki Osmanlı Safer yasasına dayanan feodal tarım sistemini esasen değiştirmeden bırakma kararı, huzursuz Müslüman nüfusu etkisizleştirmeye yönelik açık bir girişimdi (Palariat 1997: 205).

Ancak Francine Friedman (Friedman 1996: 63) şunu ekliyor: Bosna ve Hersek'te feodalizmi sürdürmek, bölgenin daha kolay sömürülebilmesi için Avusturya Macaristan'ın çıkarıydı ve böylece resmî düzenlemelerle de olsa dinî temelli tarım hiyerarşisi korundu.

1886 ve 1904 arasında, topraklardaki ekilebilir arazi %12'den fazla arttı ve kırsal nüfus Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bölgelerinin başka yerlerinden davet edilen "sömürgecilerin" önemli bir bölümünü içeriyordu ve bu oran %32'den fazla oldu (Palariat 1997: 211).

Avusturya-Macaristan yönetimi, Bosna ve Hersek'e yerleşmek için imparatorluğun başka yerlerinden çiftçileri işe almaya başvurdu ve bu da Bosna'ya dramatik bir yabancı akışına yol açtı. Malcolm, 1880'de Bosna'da 16.000 Alman ve Macar'ın yaşadığını belirtiyor. 1910'da bu rakam 107.000'e yükselmişti (Malcolm 1996: 143). Sonuç olarak, kolonizasyon temelli tarımsal üretim de önemli ölçüde arttı, ancak bölgelerin işgâlinin hantal masrafları Bosnalılar tarafından karşılanmaktaydı.

Bununla birlikte, bir dizi simgesel arazi reformu vardı; 1911'de bir tanesi, ağırlıklı olarak Sırp kmetlerin özgürlüklerini ve hatta üzerinde çalıştıkları toprakları satın almalarına izin verdi, ancak bu, bu sistemin varyasyonlarının geliştiği başka herhangi bir yerde olduğu kadar burada da mümkün değildi ve hatta otuz yıldan fazla Habsburg yönetiminden sonra bile Bosna'nın %80'inden fazlası nüfus hala tarım sektöründe çalışıyordu (Lampe-Jackson 1982: 284).

Öte yandan Etnik temelli kızgınlık, Bosna'yı değiştirme çabalarındaki maliyet arttıkça arttı. Bu durum da Bosna'da Sırp ve Hırvatlar arasında huzursuzluğu yoğunlaştırdı. Lampe (1996:66); Bosna'yı değiştirme girişimlerinin daha yüksek vergi gelirleri talep ettiğini [...] bunun sonucunda ortaya çıkan vergi yükünün en fazla Sırp ve Hırvat köylülerin üzerine düşmeye devam ettiğini, hâlâ Müslüman toprak ağaları için ortaklık yapmaya bağlı olduklarını iddia etmiştir (Lampe 1996: 66).

Ancak Avusturya yönetimi Bosna'yı işgâl ettikten sonra da toprak meselesini kendi menfaatleri uğruna kullanmayı uygun bulmuştur. Meselâ, Bosna'da toprak sahibi olan Boşnak beylerini kazanabilmek için işi kökten çözebilecek düzenlemelere gidilmek istenmemiştir. Ayrıca, Bosna'ya dışarıdan getirilecek olan Alman, Macar, Çek ve Leh Katolik nüfusunun yerleştirilebilmesi amacıyla da bu meselenin çözümü sürüncemede bırakılmış olabilir. Bosna'daki toprak sahiplerinin büyük bir çoğunluğunun Müslüman Boşnaklar çiftçi kullarının çoğunluğunu Sırp ve Katolik Hırvatlar teşkil ettikleri içindir ki toprak meselesi dinî ve millî meselelerle iç içe geçmiştir. Kısmen kilisenin etkisi ve kısmen de toprak meselesinin etkisi yüzünden Bosna'daki halk dinî esaslar üzerinde bölünmüş keskin hasımlar halinde ortaya çıkmıştır (Purivatra 1969).

Edith Durham'ın (Durham 1920: 154) bölge hakkında sık sık alıntılanan Balkanlar ile ilgili seyahatnamesinde, O ağlayan bir Avusturyalı yetkilinin Bosna ile ilgili hayal kırıklıkları yer almaktadır:

İnsanları değiştirmek oldukça zor: eski Türk parkurlarını ve yük hayvanlarını yeni arabalara ve yeni yollara tercih ettiler ve her şeyden şüphelendiler (...) Geçen yıl, güvenilir sayılan bir adamın sorumluluğunda bir köye muhteşem bir yaban domuzu gönderdik ve Noel geldiğinde onu öldürdü, kavurdu ve bütün köyü ziyafete çağırdı.

Bütün çabalara rağmen var olan eski düzeni değiştirmek zordu. Birçok durumda etkili tarım ve yetiştirme tekniklerinin yanı sıra gelişmiş ekipman ve maliyetli modernizasyon çabası tarafından sağlanan üstün hayvancılık reddedilmişti veya yerel çiftçi tarafından yanlış anlaşıldı.

Öte yandan nüfus, Bosna'nın kent merkezlerinde de patlama yaşadı. Saraybosna nüfusu, Habsburg yönetimi döneminde nüfusu üç katına ve şehrin bürokrasisi, Osmanlı idaresi altındaki 120 memurdan 1908'de 9.533'ün üzerine çıkmıştı (Popovic 2009: 276-277, Malcom 2002: 138) Memur kadrolarının yaklaşık yarısını

Hırvatlar dolduruyordu ama birçok Çek, Leh ve Sloven de bulunuyordu (Malcom 1996: 228; Šehić 1987: 195) Sadece Bosna'nın başka yerlerinden değil, Habsburg imparatorluğunun her yerinden gelen bu yeni nüfus akını, Saraybosna'yı esasen Müslüman bir şehirden benzersiz bir şekilde çok inançlı bir şehre dönüştürmüştü.

Olaya ayrıntılı değinilecek olursa; Bosna'nın 1878 yılında Avusturya tarafından işgâl edilmesiyle birlikte Bosna'ya dışarıdan yerleşimci getirilmeye başlanmıştır. 1885 yılında toplam olarak 27.438 yabancı yerleşimci Bosna'ya getirilmiş olup bunlar nüfusun %2.5'luk kısmını teşkil ediyorlardı. 1895 yılında bunların sayısı 70.848 kişiye çıkmış ve bu yerleşimciler toplam nüfusun %4.5'luk kısmını teşkil etmişlerdir. 1910 yılında ise Bosna'ya yerleşen yabancıların sayısı 114. 591 kişi olmuştu ve bunlar nüfusun %6.04 kısmını oluştuyordu. Gelenlerin içerisinde Hırvatlar ve Slovenler birinci sırayı alıyorlardı (Šehić 1987: 195).

3. Bosna'da Milliyetçi İdeolojilerin Ortaya Çıkışında Kalay İdeolojisi

Bosna'daki bürokrasi ve kültürel etkileşimin karışımı, büyük ölçüde, Bosna'nın işgâlinin ve değiştirilmesi fikrinin büyük bölümünden sorumlu olan Ülke yönetiminin sorumlusu Benyamin Kalay (Benjámín von Kállay)'ın eseridir. Kalay, Balkanlar konusunda uzman, son derece enerjik bir yönetici ve görev süresi boyunca güçlü, tutkulu bir kişilik olarak eyaleti işgâlden itibaren medenileştirmek/modernleştirmek için çalışmıştır.

Kalay Bosna yönetimini eline aldığı andan itibaren, teorik olarak kapsayıcı ve birleşik bir Bosna kimliği olan Bosnalılık (bošnjaštvo) kavramını oluşturmayı amaçladı. Kalay'ın uygulamak istediği Bosna milleti siyaseti, Bosna'da yaşayan milletlerin; Boşnakların, Sırpaların, Hırvatların farklı milletlere bağlılıklarının yerini, büyük ve güçlü bir millete ait oldukları hissini uyandırma girişimi olarak tanımlanabilir (Sugar 1963: 28). Bununla birlikte, Kalay'ın bariz bir şekilde propagandacı kampanyası, amaçlananlar arasında çok az yankı bulması nedeniyle beyhude oldu. Aslında millî-dinî topluluklarla özdeşleşmenin, kayda değer sayıda Boşnak için bölgesel vatanseverlik lehine millî kimliklerinden vazgeçemeyecek kadar ileri düzeyde olmuştur. Kalay, Bosnalılık aidiyetini ilk benimseyenlerin Müslümanlar olacağını ve Sırpaların ve Hırvatların da aynı şeyi yapacağını tahmin etmişti, ancak var olan gerçeklik göstermekteydi ki, hesaplanmış kamulaştırma projesi asla gerçekten yakalanmamıştı.

Ayrıca Kalay (Osmanlı padişahı ile Avusturya imparatoru arasındaki anlaşmaları ihlal ederek) Bosnalı Müslümanları Osmanlı topraklarındaki dindaşlarından etkili bir şekilde tecrit etmek için büyük çaba harcadı, böylece yeni doğmakta olan milliyetçi duyguları körüklemekten kaçındı. Sonunda Bosnalılık kavramı, Hırvatların ve Sırpaların Bosna'yı kendi itibari devletleriyle birleştirme konusundaki hırslarının yerini almak amacıyla tasarlanmış "Bosna milleti" kimliğini benimseme eğiliminde olan Müslümanlar arasında bir miktar destek buldu ama taraftarların sayısı o kadar azdı ve özverileri o kadar kararsızdı ki çabalarının pek bir önemi yoktu.

19. yüzyılın sonlarına kadar yerli ve bağımsız bir Bosnalı Müslüman aydınlar takımı ortaya çıkmadı ve bu neredeyse tamamen toprak sahibi aristokratlardan oluşuyordu. Bunlar da Avusturya hükümetinin kendilerine ayrıcalıklı konumlarını sağlayan tarım politikalarına bağımlıydılar. Sonuç olarak, geleneksel olarak

milliyetçiliğin habercisi olan entelektüel seçkinler, herhangi bir liderlik rolü üstlenmek için topluluktan gerekli desteği alamadılar ve Bosnalı Müslümanlar, millî kimliklerini tam olarak neyin oluşturduğu ve rolünün ne olması gerektiği konusunda bölünmüş kaldılar. Bu, özellikle aristokrat dindaşlarıyla çok az ortak noktası olan Müslüman köylüler örneğinde belirgindi.

Friedman (1996: 64), Bosna'nın kırsal Müslümanları arasında Kalay'ın niyetlerinin tamamen geri teptiğini ifade eder. Ayrıca Kalay'ın niyetlerinin, Bosna'nın kırsal Müslümanları arasında daha muhafazakâr bir İslâm anlayışına artan bir desteğe yol açtığına işaret etmektedir.

Kalay, Sırp milliyetçiliğinin Bosna'daki ve bölgedeki potansiyel etkisini yıkmanın etkili yollarından biri olarak bölgedeki çeşitli etnik grupları birbiriyle çelişen bir şekilde sürekli olarak böl ve yönet stratejisi uygulamaya güvenmekteydi.

İşgalin ilk yıllarında Avusturya imparatoru, Bosna'da temsil edilen üç büyük dinî cemaatin liderleriyle anlaşmalar yapmıştı ve bu da ona işgâl altındaki topraklarda dinî seçkinlere doğrudan baskı yapma veya onların yerine geçme özgürlüğü verdi. İmparatorun niyeti, çeşitli dinî toplulukları yalnızca eşit haklara sahip olan üç dine bölünmüş Boşnakça konuşan Boşnaklar olarak görmektir. Ne var ki Kalay'ın yönetimi, özellikle kırsal kesimde etnik dinamiklerin gerçekliğini anlamak için ciddi bir çaba göstermediği için sert bir şekilde eleştirildi (Okey 1992: 63-65).

Kalay, genel olarak Bosnalı nüfusun iktisadî olduğu kadar kültürel eşitsizliğini de ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerinde, bireysel toplulukların farklı olan eğitim ve dinî ihtiyaçlarını da ihmal etti. Sırp ve Müslümanları dehşete düşürecek şekilde, orantısız sayıda hükümet görevinde bulunan ve daha fazla dinî ve kültürel özerklik verilen Hırvatlar sürekli olarak tercihli muamele yapıldı.

En başta tarım meselesini çözme misyonunu üstelenen Kalay bunu yine Hırvatların lehine nüfusu Bosna'ya yerleştirerek çözmeye çalıştı ancak bu da Sırp ve Müslümanlar aleyhine tercihli bir maksattı ve Bosna milleti siyaseti ile örtüşmekten uzaktı. Kalay, birçok maksatla Bosna'ya yabancı köylüler de getirmiştir. Birinci maksat, mahallî nüfusun yapısını değiştirmek, ikinci maksat da daha çalışkan ve idareye bağlı bir köylü sınıfını oluşturmak idi. Bu bağlamda, beş ile on ailelik yeni köyler kurulmuş ve yabancılar buraya iskân edilmiştir. Her aileye on-on iki hektar arazi verilmiş ve bina yapımı için lazım olan ağaçların yakınlardaki ormanlardan ücretsiz olarak temin edilmesine izin verilmiştir. Banyaluka, Derventa, Bosanska Gradiška, Teşan ve Pazar, Pırnavor yabancıların en çok yerleştiği bölgeler olmuştur. 1905 yılının sonu itibarıyla Bosna'ya 1817 aile içerisinde 9660 göçmen yerleştirilmiştir. Bunlara verilen arazi 20.982 hektar teşkil etmiştir. Milliyet itibarıyla 107 Çek, 331 Alman, 87 İtalyan, 830 Leh, 365 Ukraynalı, 86 Macar, 1 Slovak ve 10 Slovenyalı aile Bosna'ya gelmiştir. Bunlardan 1155 aile Katolik, 365 aile Rum Katolik ve 297 aile Evanjelist kilisesine bağlı idi (ABH, ZMF, BH. NO. 6515/1894; ABH, ZMF, BH. NO. 3979/1904).

Kalay döneminde Müslümanlar'a yönelik dinî baskı arttı. Charles Jelavich'e göre, Müslümanların hac ziyareti katılımı giderek zorlaştı ve sadece camilerin değil Ortodoks kiliselerinin faaliyetleri de olağanüstü düzeyde hükümet denetimine tabi oldu.

Tabii ki bu sadece en kalabalık iki etnik grup arasında popüler kızgınlığı körükledi (Jelavich:1953: 422).

Eğitim hâlâ dinî kurumlarla (veya en azından dinî bağlarla) bağlantılı olduğundan, Habsburg yönetiminin taraflılığı okullarda da belirgindi. Okuryazarlık, Bosna'da, toprak sahibi Müslüman aristokrasi arasında bile tamamen yeni bir fenomendi.

İşgalin başlangıcından itibaren, Kalay yönetimi, Habsburg topraklarındaki en eğitimsiz bölge olan bu bölgede eğitim sisteminin geliştirilmesini bir öncelik haline getirmişti. 1882 ile 1910 arasında Bosnalı ilköğretim okullarında genel kayıt %31'den %74'e yükselirken, Sırp lar arasında kayıt %55'ten %42'ye düştü. Lampe, bu tutarsızlığın bireysel etnik-dinsel örgütleri,- Sırp ları en çok etkilemiş gibi görünen ön yargıyı yıkmayı amaçlayan çeşitli kısıtlayıcı tedbirlerin uygulanmasının bir sonucu olduğunu ileri sürüyor. (Lampe 1996: 67).

Bununla birlikte, etnik bölünmeler ve gerilimler esasen yönetim tarafından kabul edilip kodlandığından, bu laik ama ayrılmış kurumların kurulması ve sürdürülmesi aslında ayrı milliyetçi ideolojilerin ve gündemlerin gelişimini hızlandırmaya hizmet etti.

Steven Burg (Burg 1983: 11-12), Bosnalı Sırp ların, Hırvatların ve Müslümanların hayatlarını tamamen Sırp, Hırvat ve Müslüman örgütleri çerçevesinde yaşayabileceklerini iddia etmiştir. Aynı şekilde Avusturya idaresi döneminde özellikle Müslümanların, dar dinî olandan millî olana dönüşen kendi kimliklerini tanımlamalarına ve iyileştirmelerine izin verildiğini açıklamıştır (Burg 1983: 11-12).

1903 yılı, Bosna ve Hersek'teki çeşitli millî gruplar için özellikle önemli iki değişikliği müjdeledi. Benyamin von Kalay öldü ve Sırbistan'ın yönetici ailesi, Avusturya yanlısı Obrenoviç hanedanı devrildi ve yerini, Sırp milliyetçi hareketine yeni bir hayat veren çok daha az esnek Karacorveviç ailesi aldı.

Kalay'ın yerine Ülke Yöneticisi olarak atanan Istvan Burian (István Frieher Burián von Rajecz), selefinin "Bošnjaštvo" stratejisinin karşı üretkenliğini kabul etti ve milliyetler meselesine önemli ölçüde daha özgür bir yaklaşım getirmeyi seçti.

Kalay, Bosna'daki siyasetini Boşnak beylerine dayandırırken yerine geçen Burian, siyasetinin dayanak noktası olarak Sırp ları tercih etmiştir. Bu sayededir ki başta din ve eğitim işlerinde özerklik olmak üzere, Sırp lar birçok siyasî hak elde etmişlerdir. Müslümanlar da bu müsait iklimden faydalanarak aynı istikamette teşkilatlanmaya ve hak talep etmeye başlamışlardır. Hükümet, Ortodoks ve İslâmî varlıkları arzu ettikleri özerklikten mahrum etmeye devam ederse, şiddetli bir çatışmanın kaçınılmaz olacağı konusunda spekülasyon oluştu.

Burian'ın Bosna'da idareci olduğu zamanlarda, etnik tabanlı bankalar ortaya çıktı; Bosna'da açılan ilk etnik temelli banka, Mostar'daki bir Sırp bankasıydı; İlk Müslüman bankası 1907'de Bırçko'da açıldı, bir yıl sonra Saraybosna'da Müslüman merkez bankası açıldı (Sugar 1963: 242).

Sonuç olarak, 1906 ve 1908 arasında, Burian yönetimi çeşitli etnik grupların taleplerine boyun eğdi ve Sırp ların, Müslümanların ve Hırvatların Kalay altında yasaklanan etnik siyasi örgütler kurmalarına izin verdi.

Meselâ, Boşnaklar Aralık 1906 tarihinde Slovenski Brod şehrinde “Müslüman Millî Teşkilatı”nı kurmuş ve başına Ali Beg Firdus’u getirmişlerdir. Teşkilatın programında Bosna için sultanın hükümranlılığı altında bir özerklik ve siyasî ve medeni haklar ile mahalli idarelerin özerkliği talep edilmiştir. Bir yıla kalmadan bütün Bosna’da mahalli “Millî meclisler” teşkil edilmiştir. Boşnakların yıllar süren mücadelesinin neticesinde Avusturya idaresi vakıf-maarif meclisinin ve ulema meclisinin özerk birer teşkilat olarak kurulmasına rıza göstermiştir. Neticede, Avusturya imparatoru “1909’un Nisan’ında, din, vakıf, maarif işlerinin yönetimine dair yönetmelik” adlı metni yayınlamak zaruretinde kalmıştır. Buna mukabil Avusturya yanlısı olan Boşnak ileri gelenleri Ademağa Meşiç’in başkanlığında Ağustos 1908 tarihinde Müslüman ilerici Partisini kurmuşlardır. Bu parti Saraybosna’da kurulmuş olan Hırvat Millî partisi ile işbirliği yapıyor ve oradan maddi destek görüyordu. Haziran 1909 tarihinde de Bosna Sosyal Demokrat Partisi kurulmuştur.

Habsburg yönetiminin sanayileşmeyle meşgul olduğu yerlerde, bu partiler reform yapmayı ve kendi eğitim ve dinî kurumlarının yanı sıra gazeteler ve siyasi kuruluşlar üzerinde kontrol kurmayı amaçladılar.

Bu millî örgütler ve Burian yönetimi arasındaki müzakereler, aslında, sınırlı bir özerklik ve nihayetinde bir Bosna temsili meclisi olan ‘Sabor’un anayasal olarak tanınmasını sağladı. Burian’ın, ılımlı siyaseti ile partilerin kurulması ve faaliyet gösterebilecekleri bir forum sağlanması, yıkıcı milliyetçi örgütler için popüler etkiyi baltalayacağı beklentisinden kaynaklanmaktaydı.

4. Millî Partilerin Ortaya Çıkışı

Bu millî partilerden ilki 1907’de bir dizi Sırp eylemci tarafından kuruldu. 1910’da Bosna Meclisi’nde Sırlara tahsis edilen 31 sandalyenin hepsini kazanan Sırlar, Sırp Millî Örgütü (Srpska narodna organizacija-SNO) adlı bir partiyi kurdular.

Donia, marjinal olarak başarılı özerklik hareketinin Sırp toplumuna siyasî deneyim, tanınmış liderler, bir gazete ve resmî bir siyasi deneyim sağladığını öne sürüyor. Bu siyasi örgüt, aynı zamanda birçok Ortodoks Hıristiyanın kendilerini irrasyonel bir şekilde Sırlar ve Sırp davasının savunucuları olarak yeniden tanımlamasını sağladı. Çoğunlukla bu, Sırp millî davasının Hırvatlarinkinden farklı olarak minimal de olsa gerilediği anlamına geliyordu (Donia-Fine 1992: 102).

Bosna’nın Hırvat nüfusu çok daha azdı, siyasî olarak daha az aktifti ve söylemeye gerek yok, Avusturya otoritesine Sırp ya da Müslüman topluluklardan çok daha sadıktı. Sırların milliyetçi gündeminin ve örgütlerinin aksine, Hırvat milliyetçileri oldukça farklı iki grup arasında bölünmüştü.

Hırvat milliyetçiliği, Fransisken tarikatından ve çoğu aslında Hırvatistan’da ikamet eden vatansever aydınlardan oluşuyordu. 1908’de Sırp Milli Örgütü (SNO)’ne yanıt olarak kurulan Hırvat Millî Birliği (Hrvatska narodna zajednica (HNZ), etnik kimliklerinin dinî bileşenine, siyasî nüfuza sahip olduklarından çok daha az odaklanmıştı. HNZ’nin nihaî hedefi, ideal olarak bağımsız bir devlet olarak veya en azından yeniden yapılandırılmış bir Habsburg monarşisinde, üçüncü bir yönetim olarak Hırvatistan ile uygun bir şekilde birleşmekti.

İkinci ve önemli ölçüde daha küçük (ama çok daha aşırı) Hırvat milliyetçi örgüt, Hırvat Katolik Derneği (Hrvatska katolička udruga (HKU) idi. Katolikliği meşru Hırvat milliyetçiliğinin temeli olarak vurgulayan Saraybosna'nın Monsenyörü Josef Stadler bu örgüte başkanlık ediyordu. Stadler'in ve partisinin asıl amacı; Bosna'daki Müslümanların din değiştirmesi ve dolayısıyla siyasi zorunlu askerlik idi (Tanner 1997: 112).

Stadler ve destekçilerinin saldırgan din değiştirme seferi, özellikle Müslüman kızların Katolik ailelerle evlenebilmeleri için bir dizi din değiştirmesi ve daha sonra kaçırılıp saklanmaları, birçok Müslüman için anlaşılır bir şekilde rahatsız ediciydi. Bu tür "gelin hırsızlığı" bölgede uzun zamandır oldukça yaygındı.

Ancak Mostar yakınlarındaki köyünden *kaçırılan* ve 1881'de Katolik olmaya zorlanan on beş yaşındaki Müslüman bir köylü kızı olan Saya Çokiç'in durumundan başlayarak, her zaman bir dinî tabu olan din değiştirme, siyasi bir konu haline aldı (Bringa 1995: 60-69). Kız çocuklarının, kadınların Katolik rahipler tarafından kaçırılması ve din değiştirme olaylarının bu Kalay'ın emrine uygun yapılmadığı ortadaydı. Öte yandan Bosna'daki Katolik Hırvatlar, Müslümanları, Hıristiyanlığa çevirmeye zorlamaktaydılar (Bosna Hersek Ahâl-i İslamiyyesi Tarafından Meclis-i Mebusana Takdim Olunan Lâyiha 1324: 9-13).

Bu zorlamalar üzerine Boşnakların özerklik mücadelesi, 5 Mayıs 1899'da Mostar Meclisi'nin protestosuyla başlamıştır. Protestonun sebebi, 3 Mayıs'ta Katolik rahibelerce 18 yaşını doldurmamış olan Mostarlı Fata Omanoviç adlı Müslüman bir kızın kaçırılması olayıdır. Bu olay Müslümanlar arasında çığ gibi büyüyen tepkilere sebep olmuştur. Fata'nın babası Osman Omanoviç, kızının kaçırıldığını polise haber vermiş; bu olay Mostar ahalisini ayağa kaldırmış; olayın ardından Mostar'da Ali Fehmi Cabiç'in önderliğinde 12 kişilik bir kurul oluşturulmuştur. Bu kurul, emniyet müdürü Baron İsidor Benk'e dilekçe yazarak Fata'nın bulunması ve ailesine teslim edilmesini istemiştir. Ayrıca 13 Haziran 1899'de Avusturya-Macaristan Hükümeti'ne de bir yazı göndererek, eğer varsa kaçırılmış tüm kızların bulunmasını; ailelerine teslim edilmesini ve bunu yapanların cezalandırılmasını talep etmişlerdir (İmamović 1997: 389-390).

Aslında Kalay, gerek Ortodoksların gerek Müslümanların Katolikliğe döndürülmesi işinde çok dikkati ve yavaş olunması gerektiğini düşünüyor ve bunu etrafa yayıyordu. Ancak Başpiskopos Ştadler aksi fikirde olduğundan Müslümanların dinini değiştirme hususuna hız verilmiştir. Bu yüzden de reşit olmayan Müslüman kızlarının döndürülmesi hadiselerinde Bosna'da ciddi karışıklıklar çıkmıştır. Uzeyfe Deliahmedoviç ve Fata Omanoviç olayları ciddi sıkıntılara yol açmıştır (ABİH, ZMF, BH,Pr. No. 998/1899; Kalay'a, Stadler'den 31.07.1899.) İşgalden 1900 yılına kadar yaklaşık olarak 50 Müslüman'ın Katolikliğe döndürülmüş olduğu düşünülmektedir.

1891'de hükümet, Müslümanların taleplerine boyun eğdi ve baskıdan şüphelenilen durumlarda din değiştirme işinde iki aylık bir bekleme süresi öngören sözde 'Dönüşüm Tüzüğü'nü yürürlüğe koydu. Bu yasa, kısa süre sonra, 1895'te Papa'dan, Dönüşüm Tüzüğü'nü esasen görmezden gelmek için izin alan Stadler tarafından baltalandı. Ancak bu 1903 yılında meydana gelen bir din değiştirme olayına kadar ortaya çıkmadı. 1903'te Stadler'in bir dul kadın ve iki çocuğunun zorla din değiştirmesi olayına karıştığı ortaya çıktı. Eylemleri ortaya çıktığında, aile manastırdan

köylerine geri döndü ve burada yeniden İslâm'a geçmeyi kabul ettiler (Malcolm 1996: 146).

Bununla birlikte bu din değiştirme vakaları Müslümanlar arasında dinlerinin ve hatta varlıklarının yok edilme tehdidi altında olduğuna dair bir panik duygusu uyandıran bu tür bir saldırganlıktı. 1900 yazında, Bosnalı Müslümanlardan oluşan on iki üyeli bir komite, Avusturya hükümetini Hırvat eylemcileri, Müslümanların din değiştirmesine teşvik etmek ve Müslümanları gerçekten bağımsız İslâmî kurumlardan mahrum etmek de dahil olmak üzere bir dizi suçla suçlayan bir muhtıra ("**Müslümanlar için din ve eğitim işleri ilgili konulardaki eğitim ve öğretim usullerinde idarî serbestî'nin**") hazırladılar (Arhiv Grada Sarajevo, Ş.140). Bu muhtırayı sunanlar Müftü Ali Fehim Cabiç önderliğinde çeşitli sancakların milletvekillerinden oluşan 32 üyeli bir komiteydi. Bu komite 26 Kasım 1900 tarihinde Budapeşte'de toplanarak muhtırayı Avusturya İmparatoruna sunmuşlardır (Kraljačić 1987: 410-411) Muhtırada ele aldıkları kararlar; Avusturya-Macaristan hükümetinin Boşnaklara karşı yürüttüğü siyaset, Müslümanlar'ın eğitim gördükleri okulları kendi istedikleri gibi idare edememeleri ve Bosna Hersek halkına okullarda verilen eğitimin Hırvatlık-Katoliklik fikrini aşılamağa olduğu şeklinde özetlenebilir.

Hükümet ısrarcı Müslümanları yatıştırmaya çalıştı. 1908'da Müslümanlara uzun zamandır beklenen bir dizi taviz vererek, aralarında özerk Müslüman kurumlarının korunması ve reisul-ulemalık ve dört kişilik bir din işleri konseyinin kurulması garanti edildi. Ülke Yönetimi ile Müslümanların İcra Kurulu arasında Aralık 1908'de Müslümanların istediği şartları içeren tüzük taslağına son şekli verilmiştir. 15 Nisan 1908'de İmparator tarafından onaylanan dinî özerklik tüzüğü (Statut za autonomnu upravu Islâmskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini), 1 Mayıs 1909'da yürürlüğe girdi. İlişkilerdeki bütün sıkıntılara rağmen, Bosnalı Müslümanlarla yıllar boyu süren müzakerelerden sonra 1909 yılında Avusturya idaresi Bosna için ayrı bir Reis'ul-Ulema makamı kurmuş ve bu makama ciddi yetkiler tanımıştır.

Bununla birlikte, Müslüman siyasi örgütler 1910'da Bosna'nın Avusturya'ya ilhakını nihayet tanıyarak (bunu yapan son siyasi oluşum onlardı) yanıt verdi.

Ayrıca bu özerklik mücadelesi eylemleri sırasında Müslüman seçkinler, Müslüman Halk Örgütü –Muslimanska narodna organizacija'yı (MNO) kurmak için güçlerini birleştirdiler. Müslüman siyasi örgütler birkaç yıldır faaliyet gösteriyordu, bunlar Hersek'in başkenti Mostar'da kurulan ilk örgütlerdi. Bununla birlikte, MNO'da örgütlendikten sonra bile, Müslümanların Bosna ve Hersek'in siyasi kaderini kendi başlarına belirleme beklentileri yoktu ve Sırp ve Hırvat siyasi örgütlerinin aksine, MNO öncelikle - en azından başlangıcında - bir büyük etnik topluluktan ziyade elitlerin aracı idi.

Ne olursa olsun, Müslümanlar kendilerinin Sırp ya da Hırvat siyasi partileri için siyasi başarının anahtarı olduğunu kanıtladılar ve bu eşsiz konumu kullanmaya özen gösterdiler. Donia, Bosnalı Müslümanları "usta ve pragmatik koalisyon kurucuları", "kaybedecek en çok şeyi olan grup" olarak tanımlamıştır (Donia 1989: 105). Sırp ve Hırvat siyasetçiler başlangıçta Müslümanlara kur yapmaktan bıkmış olsalar da, kısa süre siyasi hakimiyet sağlayabilmek için Müslüman siyasetçilerin esaslarının farkına vardılar.

Müslümanlardan sadece biraz daha fazla bir nüfusa sahip olan Sırplar, Müslümanların desteğini kazanabilselerdi şayet Bosna'nın Sırbistan'a ilhakını desteklemek için bir manda ilan edebileceklerdi. Aynı şekilde, yüzyılın başında nüfusun dörtte birinden fazlasını temsil etmeyen azınlık Hırvatlar da Müslümanlarla bir koalisyon kurabilirlerse, teorik olarak Müslümanları ikna edebilecek bir parlamenter çoğunluğa sahip olacaktı.

Öte yandan, Hem Sırp hem de Hırvat örgütleri, Müslümanların desteğini almak için genellikle şovenist çabalarıyla Müslümanları, Bosna ve Hersek'in gerçekte gerçek Sırp veya gerçek Hırvat toprakları olduğuna ve Müslümanların aslında dönüştürülmüş Sırp veya Hırvat olduğuna ikna etmeye çalıştılar.

Bununla birlikte, Bosnalı Müslümanların -en az dört yüzyıllık dinî ve sosyo-iktisadî farklılıklardan sonra- kendilerini tamamen ayrı bir millet olarak algıladıkları ve sundukları düşünüldüğünde, bu Hırvat ve Sırp iddiaları önemsizdir ve tarihî temelden de yoksundur sadece milliyetçi bir söylemin parçasıdır.

Elbette, aksi yöndeki iddialar ne Hırvat ne de Sırp milliyetçi ideolojileri için yeni ve hatta alışılmadık değildi. Hırvatistan sınırının ötesinde, sık sık ünlü Hırvat milliyetçisi Stepjan Radiç, Slovenlerin "Dağ Hırvatları" ve Sırpların "Ortodoks Hırvatlar" olduğunu "Büyük Hırvatistan" ideolojisini meşrulaştırma çabasında ilan ediyordu. Hırvat liderliğinde bir güney Slav birliği ideolojisi mevcuttu (Mark 1996: 119-121). Ante Sitarçević (Starčević)'in Hırvat Sağ Partisi ise, hem Bosna hem de Hersek'i içerecek özerk bir daha büyük Hırvatistan'ı savundu ve bir Güney'in Sırp milliyetçi gündemini reddetti.

Benzer şekilde, modern Sırp milliyetçiliğinin "babası" olarak geniş çapta tanınan Sırp destan şairi Vuk Karaciç, (Vuk Karadžić), 19. yüzyılın başlarında Bosnalı Müslümanların yalnızca gerçek kimliklerine ihanet eden "İslamlaştırılmış Sırplar" olduğunu ilan etmişti (Judah 1997: 61).

Her halükârda, Müslümanların Sırplar ve Hırvatlar tarafından kendi kimliklerini benimsemeleri (veya ileri sürmeleri) için teşvik edilmesi, çoğunlukla etkisizdi. Yüzyılın başlangıcından önce, Müslüman aydınlar ve eylemciler Hırvat kimliği üstlenmeye daha yatkınlığı muhtemeldir ki ağırlıklı olarak Katolik yönetimin başta olmasındandı.

Diğer taraftan Wayne Vucinich, Müslümanların giderek Sırplara katılmaya meyilli olduklarını, çünkü ortak düşman Avusturya-Macaristan'a karşı savaşı yönetenlerin Sırplar olduğunu söylemekteydi (Wayne 1947: 268).

Bununla birlikte, kendini Hırvatlar veya Sırplarla özdeşleştiren bu az sayıdaki Müslüman'ın çok azı, mezhep ve kimliğini terk etme ihtimali olacağı belirtilmelidir (Donia-Fine 1994: 111). Donia (1981:189), Müslüman seçkinlerin amaçlarını, kılık veya dinî bağlılıkla gizlemeye özen gösterdiklerini, ancak asıl amaçlarının kendi güçlerini korumak veya arttırmak olduğunu ileri sürmektedir.

Özünde, Sırp Partisi SNO daha çok Müslüman seçkinlerle siyasi birleşmeyi kurmak ve sürdürmekle ilgileniyordu. Öncelikle Sırp köylülerinin Müslümanların topraklardaki koşullarını iyileştirmek amaçlanmaktaydı. Müslümanlar, toprak reformunun süresiz olarak ertelenmesi koşuluyla, ilk yıl için esas olarak SNO ile aynı hizadaydı, ancak bu koalisyon, Müslüman toprak sahiplerine karşı bir köylü

ayaklanmasının ardından 1911'de çöktü ve MNO, benzer koşullarda HNZ ile bir koalisyon kurdu. Bu siyasi çekişme, Meclisin üstünkörü üretkenlik döneminin sonunun habercisiydi.

5.1908 İlhak ve Avusturya'nın Bosna'da Etkisizleşmesi

Avusturya'nın Bosna'da kalıcı bir idari varlık kurma niyeti, işgâlin ilk günlerinden itibaren herhangi bir eleştirel gözlemci için açık olsa da, topraklar 1908'e kadar resmi olarak ilhak edilmedi.

Avrupalı güçler, resmi ilhak ilanına kadar Avusturya'nın davranışına önemli bir itirazda bulunmamıştır. Açıkça bu noktada sadece teknik bir ayrıntı olan ilhak eylemi için Avusturya Dışişleri Bakanı Baron von Aerenthal'i tetikleyen olay; Bosna gibi kaybedilen Osmanlı topraklarını geri almaya teşebbüs edebileceğinden korktuğu devrimci Jön Türk hareketinin ateşli emelleri oldu.

Bununla birlikte, otuz yıl önce Berlin Toplantısı'ndaki orijinal anlaşmanın açıkça ihlali olan ilhak, komşu Sırbistan'da panik ve öfkeye yol açtı. Sırlar için, Avusturya'nın Bosna'yı ilhakı, Sırbistan'ın millî güvenliğine önemli bir tehdit ve hüküm süren Güney-Slavist birleşme gündemlerinin önünde aşılmaz bir engel olarak algılandı. Topraklar Osmanlı idaresi altındayken, Sırbistan ile birleşme bir olasılık gibi görünüyordu, ancak ilhak ile Büyük Sırbistan kaybedilen bir dava gibi görünüyordu. Sırbistan ve Karadağ hükümetleri, Habsburgların kendi toprakları üzerindeki iddialarının, Güney Slavlarınkinden daha meşru olduğunu varsaymalarına çok öfkelenmişlerdi.

Bu noktada, öfkeli Sırlar, monarşinin güvenliğine, Türklerin yüzyıllardır sahip olduğundan daha büyük bir tehdit oluşturuyordu ve Viyana'daki hükümet arasında bölgede daha da agresif bir yayılmacı yaklaşımı destekleyenler olduğu bilinmekteydi.

Çünkü 1906'da Monarşinin Genelkurmay Başkanı General Franz Conrad von Hötzendorf tarafından Avusturya İmparatoru'na gönderilen bir muhtıradan, Monarşinin Balkanlar'daki belirleyici etkisini sağlamak ve egemen bir Sırbistan'ın, monarşinin Güney Slav toprakları için tehlikeli bir düşman ve bir çekim noktası haline gelmesini önlemek için Sırbistan ve Karadağ'ın işgâlini savunmuştu (Dedijer 1967: 74).

İki yıl sonra topraklar ilhak edildiğinde, bu daha mücadeleci strateji, özellikle Sırbistan'ın dramatik protestolarından sonra, Monarşinin yönetici seçkinleri arasında hatırı sayılır bir destek kazanmıştı.

Bununla birlikte, imparator Sırbistan'ı doğrudan angaje etmeye karar verdi ve Bosna'daki Sırp milliyetçi teröristlerle boğuşmayı seçti. 1913'e gelindiğinde, o zamanlar bölgelerin valisi olan General Oskar Potiorek, bir güvenlik gücü olan Şuckori (Schutzkorps) kurmuştu ve bu güç Alman ordusundan esinlenilmiştir. Amaçlanan ise sadakatsizlikten şüphelenilenlerin kökünü kazıydı ve özel olarak tasarlanmıştır.

Bu arada hem Bosna'daki hem de Hırvatistan'daki Hırvatlar ilhaktan oldukça memnun kaldılar. Bazı Hırvatlar bunu milliyetçi ideolojilerinin teyidi veya geçerliliği ve monarşi içinde "Büyük Hırvatistan" özlemlerinin gerçekleşmesi olarak yorumlarken, diğerleri bunu birleşik bir Güney Slav devletinin kurulmasının habercisi olarak gördü.

Sırlar gibi Bosnalı Müslümanlar da Avusturya'nın tavrından çileden çıktı. İlhakın Sırbistan ile olası bir birliği savunulamaz hale getirmesi gibi, Osmanlı

hükümetinin bölgedeki etki eksikliğini ve buna itiraz etme gücünü) ortaya çıkardı ve Bosnalı Müslümanların İstanbul'daki dindaş rejimle jeopolitik ayrımını resmileştirdi. Bununla birlikte, bu Avusturya hegemonyasını onlar için daha çekici hale getirmede ve Müslüman topluluk (siyasi ve iktisadî olarak ayrıcalıklı seçkinler dışında) Habsburg yönetimine karşı olanlardan daha fazla öfke duymaya başladı.

Belgrad ve Viyana arasındaki gerilim arttıkça, Bosna'da potansiyel olarak şiddet içeren huzursuzluklar da arttı. Köylü ve öğrenci ayaklanmaları, dramatik tarım reformundan Sırbistan ile birleşmeye kadar değişen taleplerle oldukça sıradan hale geldi.

Avusturya sınır muhafızları Sırp sınırında düzenli olarak ajitatörleri gözaltına aldı ve yıkıcı yayınları ve hatta silahları ele geçirdi. Milliyetçi dernekler ve gizli topluluklar, her birinin kendi gündemi ve bunu gerçekleştirmek için önerilen araçları olanlar bu topraklarda kısa sürede çoğaldı.

Örgütlerin en ünlüleri arasında, belirsiz bir şekilde Bosna yanlısı bir dernek olan Genç Bosna (Mlada Bosna) ve Birlik ya da Ölüm (Ujedinjenje ili Smrt) olarak da bilinen Kara El (Crna Ruka) vardı. Bu dernekler, cinsiyet, din veya doğum yeri ne olursa olsun tüm Sırp'lar'a ve bu ideale sadakatle hizmet etmeye hazır olan herkese açtı (Judah 1997: 96). Aslında, 28 Haziran 1914'de Saraybosna'ya yaptıkları talihsiz ziyarette Arşidük Franz Ferdinand ve karısı Sophie'yi öldürecek birkaç şanslı atışla Avrupa'yı birinci dünya savaşına fırlatacak olan (Mlada Bosna'dan) bu gençlerden biriydi. Suikasttan sonra, Mlada Bosna'nın sekiz üyesi (yedi Sırp ve bir Müslüman) tutuklandı (Dedijer 1967:16; Dzaja 1994: 76).

Franz Ferdinand'ın iyi bilinen rotası boyunca konuşlanmış, silahlarla veya patlayıcılarla saldırmaya hazır. Silahları kraliyet çiftini öldüren Gavarillo Princip'e ek olarak, Nedelyeko Çabrinoviç, arşidükün arabasından sekiz mayyetinden bazılarını yaralayan bir bomba attı (Dedijer 1967: 235-245).

Geniş bir milis ağından esas olarak kültürel bir örgüte indirgenmiş olan ProSerb Narodna Obrana (Ulusal Savunma) ve Slavonski Jug (Slavon Güney) gibi diğer dernekler, doğaları gereği tehdit edici değildi.

Princip, duruşmasında, "Ben tüm Yugoslavların birleşmesini amaçlayan bir Yugoslav milliyetçisiyim ve herhangi bir devlet biçimi umurumda değil, ancak Avusturya'dan bağımsız olmalı" ifadesini kullanmıştı (Dedijer 1967: 341).

Suikast, geniş bir kesim tarafından büyük bir Sırp komplosunun eseri olarak görülüyordu. Saraybosna'nın Reis'ul-ulema'sı Cemaleddin Çavuşeviç (Džemaludin Čaušević), yerel Sırp'ların suistimallerini kınadı ve hatta bu tehditlerin bir kısmı için sığınak sağladı (Malcolm 1996: 156).

Avusturya-Macaristan ilhak politikasıyla düşmanları Rusya ve Sırbistan'ı daha fazla kendine karşı kıskırtmıştı. Umulan hedef, Habsburg devletinde panslavizmin gerilemesi ve farklı unsurların Habsburg tacı altında daha sıkı bir şekilde birleşmesiydi. Tam aksine Habsburg İmparatorluğu'nun sonunu hazırlayacak olan milliyetler meselesi, Bosna'nın İmparatorluğa resmî katılımıyla daha da büyüdü. Daha sonraki dört yıl boyunca, hem Sırbistan hem de Habsburg monarşisi savaş, hastalık ve hatta kıtlık nedeniyle milyonlar kaybedecekti ve Bosna topraklarında neredeyse hiç savaş

olmazken, Avusturyalılar açıkça bölgelerin kontrolünü kaybetmişlerdi (Donia-Fine 1994: 118). Aynı şekilde, Habsburg topraklarında kiril alfabesinin yasaklanması gibi açık bir şekilde Sırp karşıtı önlemler alındı.

Avusturya'nın Bosna'yı işgâli sonrası değiştirme modernleştirme iddialarına bakıldığında ise bu çok milletli bir yapı ile birleştiğinde endüstriyel reformlar sürdürülebilir iktisadî büyüme sağlamada başarısız oldu. Ancak Bosna'yı 20. yüzyılda gelişmek için gerekli araçlarla donattı. Yaklaşık kırk yıllık Habsburg yönetimi boyunca, Bosna, büyük ölçüde gizli ve hoşnutsuz uydulardan, uygulanabilir bir endüstriyel yapıya ve bir dizi yeni kültürel açıdan değerli kuruma sahip büyük bir Avrupa gücünün üretken bir eyaletine dönüştürüldü. Ne var ki yaşanan suikast ve Dünya Savaşı'nın patlak vermesi bütün bu üretim araçlarını sekteye uğrattı. Bosna'nın çalkantılı ama kazançlı kalkınma dönemi ani ve zamansız bir şekilde sona ermişti.

Diğer Avrupalı Güçler bu amaçla Afrika'da koloniler ararken, Habsburg Monarşisi, yöneticiler, yol inşaatçıları, arkeologlar, etnograflar ve hatta havaleciler gibi bir çok entelektüel üretimini Bosna'ya ihraç etti. Yine de Avusturya-Macaristan'ın gerçek başarısı ortada değildi: İmparatorluk 1918'de Bosna'dan ayrıldığında, nüfusun yüzde 88'i hâlâ okuma yazma bilmiyordu.

Bununla birlikte, Habsburg yönetiminin çabaları, Bosna'nın çeşitli halklarının ilişkilerine açıkça büyük zarar verdi. Yönetimin millî birlik ve yeniden kimliklendirme programı başarısız olduğunda, çeşitli etnik gruplarla başa çıkmak için başka yöntemler geliştirdiler, genellikle üçüncüsü pahasına bir veya iki tanesini tercih ettiler ve bu neredeyse her zaman Sırlardı (Taylor 1948: 166)

Sonuç

Avusturya-Macaristan'ın tatbik ettiği siyaset ile Bosna'nın iktisadî, siyasî ve dinî, kültürel anlamda önemli bir değişim ve gelişim sürecine girmesini sağlarken, Osmanlı Devleti döneminde üç farklı etnik ve dinî guruptan, Müslüman, Sırp, Hırvat unsurlardan oluşan Bosna'nın sosyal hayatı da büyük ölçüde etkilenmiştir. Avusturya'nın "uygarlaştırma/medenileştirme" bahanesiyle Bosna'yı işgâli ile başlayan yıllar Boşnaklar için zorlu yıllar olmuştur. Bu medenileştirme siyaseti kapsamında, Batı medeniyeti, eğitimi ve kültürünün Bosna'da yerleşmesini amaçlayan zihniyet toplumun her katmanında yansımaları bulmuştur. Osmanlı yapısını ve kültürünü dönüştürmeye yönelik reformlar, Ortak Maliye Bakanı Benyamin Kalay (Benjamin von Kállay) tarafından uygulamaya konulmuştur ve Kalay Bosna'nın tek mutlak hâkimi olarak Bosna'yı yöneterek Boşnakları şekillendirmeye çalışmıştır. Ancak Avusturya Macaristan yönetiminin bölgedeki varlığı ve siyaseti 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla kısa süreli olsa da Osmanlı Bosnası yeni idare altında siyasî ve idarî açıdan birçok değişime maruz kalmıştır.

Avusturyalılar, Bosna'yı işgâl etmeden önce bile, milliyetçi duyguların yarattığı potansiyel tehdidi fark ettiler. Müslümanlar ve Sırlar için büyük çatışmalar, İslâmî ve Ortodoks dini kuruluşlara tanınan özerklik derecesi etrafında dönüyordu. Açıkça görülüyor ki bu, Monarşide ayrıcalıklı bir statüye sahip olan Katolik Hırvatlar, için özerklik daha az acil bir konuydu. Çünkü hem iktidardaki meclisle olan dinî yakınlıkları

hem de zaten İmparatorluk içinde bulunan ulusal grupla oldukça büyük ve geleneksel etnik ilişkileri nedeniyle sadıklardı.

Avusturyalılar ise çeşitli etnik toplulukların ihtiyaçlarını etkili bir şekilde karşılayamadılar. Bunun yerine, milli toplulukların gerilimlerinin kriz noktasına ve nihayetinde yangına dönüşmesini kolaylaştıran bir dizi tutarsız milliyet politikası denediler. Elbette Avusturya hükümeti, Kalay'ın "bošnjaštvo" planıyla milliyet meselesini tamamen ortadan kaldırmak için gönülsüz bir girişimde bulundu, ancak yönetim nihayetinde çeşitli millî grupları birbirine karşı koyan "böl ve yönet" taktiğine güveniyordu.

1908'den önce Avusturyalılar -kısmen ve geçici olarak da olsa- huzursuz Sırları ve Müslümanları yatıştırmayı başardılar. Ancak sadece Boşnakların değil, Avusturya'nın diplomatik rakiplerinin de kızdığı ilhak eylemi, sadece heyecanlı Sırları ve Müslümanları tedirgin etmeye hizmet etti.

20. yüzyıl boyunca bu bölgedeki etnik ilişkileri karakterize eden düşmanca ve şiddet içeren yapının, Habsburg yönetiminin stratejilerinin kaçınılmaz ve bariz sonucu olduğunu belirtilebiliriz. Aslında, iki dünya savaşı sırasında din ve milliyet adına işlenen vahşetlerde, Avusturya-Macaristan'ın etnik ve mezhepsel politikalarının meyveleri hiç de azımsanmayacak derecededir.

Her üç grubun da benzer önceliklere, yani kendi dini bağları için özerkliğe sahip olmasına rağmen, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar ortak bir amaç - bir Güney Slav devletinin oluşumu - altında birleştiler ve İlk Yugoslavya, Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı olarak adlandırıldı ve esasen Büyük Sırbistan olarak başkenti Belgrad oldu. Yugoslavya Krallığı da 2. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Savaşın sonunda, etnik açıdan farklı birlik Marshall Josip Broz Tito tarafından zorla yeniden birleştirildi. Tito sonrası Eski Yugoslavya cumhuriyetleri - ve özellikle Bosna - bir kez daha etnisite temelli bir çatışmaya sürüklendi. 21. yüzyılın ilk yıllarında, Bosna dört yıllık savaştan, amansız yolsuzluk ve siyasi istikrardan kurtulmak için mücadeleye devam ederken, bölge, yine uluslararası ilgi odağı oldu.

Bosna orta çağlardan beri ilk kez şu anda bağımsız bir devlet olarak var olurken, ülke neredeyse tamamen milletlerarası toplumun idari çabalarına bağımlıdır, tıpkı bir asırdan fazla bir süre önce Avusturya-Macaristan'ın yaptığı gibi.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

a. Bosna Hersek Devlet Arşivi

ABH, ZMF, BH. NO. 6515/1894.

ABH, ZMF, BH. NO. 3979/1904.

b.Saraybosna Tarih Arşivi/Şehir Arşivi

Arhiv Grada Sarajevo, Ş.140

2.Araştırma ve İnceleme Eserler

- Purivatra, Atif. 1969. *Nacionalni i Politički razvoj Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost.
- Biondich, Mark:-Stjepan Radić. 1996. "Yugoslavism, and the Habsburg Monarchy". In: *Austrian History Yearbook 27*.
- Bosna Hersek Ahâl-i İslamiyyesi Tarafından Meclis-i Mebusana Takdim Olunan Lâyiha*. 1324. Dersâdet: Rûşen Matbaası.
- Bringa, Tone.1995. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton UP.
- Čerić, Salim. 1968. *Muslimani srpskohrvatskog jezika*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dedijer, Vladimir.1967. *The Road to Sarajevo*. London: MacGibbon & Kee
- Donia, Robert-Fine, John V.a. 1994. *Bosnia-Herzegovina. A Tradition Betrayed*. New Yır: Columbia UP.
- Durham,Edith. 1920. *Twenty Years of Balkan Tangle*. London: Allen &Unwin.
- Friedman, Francine. 1996. *The Bosnian Muslim:Denial of Nation*. Boulder: Westiew.
- İmamović, Mustafa.1997. *Historija Bosnjaka*, Sarajevo: Preporod Yayınları.
- Jaksić, Grgur. 1955. "Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu". *Srpska akademija nauka. Posebna izdanja, Odeljenje društvenih nauka*, knj.11. Beograd:
- Jelavich,Charles. 1953. "Revolt in Bosnia-Herzegovina". *Slavonic Review*. 31 June.
- Judah, Tim. 1997. *The Serbs*. London: Yale UP.
- Kraljačić, Tomislav.1987. *Kalajev Režimu Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo.
- Lampe, John R. 1996. *Yugoslavia as History : Twice There was a Country*. Cambridge: Cambridge UP.
- Lampe, John R. -Jackson,Marvin R.1982. *Balkan Economic History, 1550- 1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana UP
- Malcom, Noel.1996. *Bosnia: A Short History*. New York: New Yory UP.
- Okey, Robin. 1992. "State,Church, and Nation in the Serbo-Croat Speaking Lands of the Habsburg Monarchy 1850-1914". In Donal A. Kerr. Ed. *Religion, Satate and Ethnic Groups*. New York: New York Universty Press .
- Palariat, Michael. 1993. "The Habsburg Industrial Achievement in BosniaHerzegovina 1878-1914. An Economic Spurt that Succeeded?". In:*Austrian History Yearbook 24*.
- Palariat, Michael. 1997. *The Balkan Economies, c. 1800-1914: Evolution Without Development*. Cambridge: Cambridge UP.
- Pinson, Mark. 1993. "The Muslims of Bosnia-Herzegovina Under Austro Hungarian Rule 1878-1918". Mark Pinson (Ed.). *Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*. Harvard University Press.
- Popovic, Alexandre. 2009. *L'Islam Balkanique. Les Musulmans du sud-est Européen dans la période post-Ottoman*. Isis Yay.

Šehić, Nusret. 1987. "Politički Razvitak Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1909)". *Prilozi za istoriju Bosne i Heregovine*. Sarajevo: ANU.

Srecko M. Dzaja. 1994. Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). *Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, 1. basım, R. Münih: Oldenbourg Verlag.

Steven L. Burg. 1983. "The Political Integration of Yugoslavia's Muslims: Determinants of Success and Failure. Pittsburgh". *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. no.203. Univ. of Pittsburgh Pr.

Sugar, Peter.1963. *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1914*. Seattle: Univ. of Washington Pr.

Tanner, Marcus. 1997. *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven, London: Yale UP.

Tomasevich, Jozo. 1955. *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford: Stanford UP.

Vucinich, Wayne S. 1947. *Yugoslavs of the Moslem Faith*. In: Kerner. Robert J. (Ed.): *Yugoslavia*. Berkeley: Univ. of California Pr.